

آرایه‌های معماری اتاق مقبره بنای تاریخی پیربکران و کتیبه پنهان در آن

یاسر حمزوی*، فرشاد مؤذنی**

*دانشجوی دوره دکتری مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان، yaserhamzavi99@gmail.com

**کارشناس ارشد مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی

چکیده

بقعه پیربکران از نظر تنوع آرایه‌های معماری در کشور ایران کم‌نظیر است. تکنیک‌های مختلف آرایه گچی، آجری، سنگی، کاشی کاری، دیوارنگاری و طلاکاری در این بنا به چشم می‌خورد که در نوع خود، از نظر تاریخی، هنری و فنی بسیار ارزشمند است. معماری این بقعه و آرایه‌های آن در دوره‌های مختلفی ساخته شده است که استفاده از مصالح گوناگون، قرارگیری لایه‌ها بر روی یکدیگر، کتیبه‌های تاریخ‌دار و غیره شواهدی بر این ادعا هستند. کتیبه گچی طلا کاری شده در اتاق مقبره، یکی از زیباترین و مهم‌ترین کتیبه‌های این بناست که از نظر فنی مورد مطالعه قرار گرفته است. حین بررسی این کتیبه، آثاری از کتیبه‌ای دیگر نمایان گشت که تلفیقی از گچ و کاشی بود. در این مقاله، آرایه‌های معماری اتاق مقبره، معرفی شده و همچنین کتیبه‌ی گچی و کاشی‌کاری ضلع شمالی مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: بقعه پیربکران، اتاق مقبره، آرایه‌های معماری، کتیبه پنهان.

Architectural Decorations in Tomb-chamber of Pir-e Baqran Monument and Its Hidden inscriptions

Hamzavi. Y**, Moazzeni, F*

**Ph.D Candidate in conservation of Historic and Cultural Properties , Art University in Isfahan

*M.A in Conservation and Restoration of Cultural Objects, Art University of Isfahan

Abstract

Pir-e Baqran monument is one of unique historical buildings of Iran in term of architectural decorations. Different decorative techniques including stucco, brickwork, stonework, tile work, wall painting and gilding with high technical, historical and artistic values can be observed in this monument. According to the factors including “application of different building material”, “the manner of layers” and “the dated inscriptions” it can be said that the monument has build in different periods. The gilded stucco inscription in the tomb-chamber is one of most important and beautiful inscriptions of this monument which has been technically studied here. During the examination of this inscription the evidences of another inscription composed of tile and plaster were found. In this paper architectural decoration of tomb-chamber and plaster inscription and tile working of south side has been described.

Keywords: Pir-e Baqran Monument, Ilkhanid period, Tomb chamber, Architectural Decoration, Tile inscription

۱. مقدمه

بقعه تاریخی پیربکران یکی از بناهای شاخص دوره ایلخانی است. حفظ تقدس در نزد مسلمانان و یهودیان، هویت بخشی به محیط پیرامون، معماری خاص برگرفته از معماری ساسانی، آرایه های معماری مفصل و قابل توجه (آرایه های آجری، آرایه های گچی، آرایه های کاشی کاری، آرایه های سنگی و دیوارنگاره ها)، تعدد چشم گیر کتیبه ها، یادگار نوشته های تاریخی بسیار زیاد از جمله مواردی است که این بنا را نزد مردم و پژوهشگران ارزشمند ساخته است. با وفات پیر در شب دهم ماه ربیع الاول سال ۷۰۳ هجری قمری - آنچنان که بر سنگ قبر وی حک گردیده است و دفن او در محل تدریسش، این اتاق انتهایی شمالی ایوان به اتاق مقبره تبدیل گردید.

مسدود کردن فضای باز این اتاق با دیوار مشبک، نام گذاری اتاق مقبره را برای این فضا پرمعنی ساخت. سنگ قبر متناسب با شأن و منزلتش ساخته شده و به زیبایی حجاری گردید. تزیینات درونی اتاق دگرگون شده و کتیبه هایی به فضا اضافه گردیدند.

همان طور که اشاره شد یکی از ارزشمندترین بخش های این بنا، آرایه های معماری آن است. شاید بتوان گفت بقعه پیربکران از شمار اندک بناهای ایران باشد که تنوع تکنیکی بسیار زیادی در اجرای آرایه های معماری دارد و از این نظر یکی از منابع خوب مطالعاتی به شمار می رود.

در مورد این بنای باارزش در سال های گذشته مطالعاتی صورت گرفته و عملیات حفاظتی و مرمتی طی چند سال در قسمت های مختلف بنا انجام پذیرفته که سابقه اهم فعالیت های علمی و اجرایی صورت گرفته در این بنا به این شرح است: بررسی های علمی و تصویربرداری از بنا توسط پروفیسور پوپ، بررسی های تکمیلی بنا توسط گروه پژوهشی ویلبر، مرمت های اضطراری توسط انجمن ملی آثار باستانی، مرمت های علمی و نقشه برداری دقیق توسط هیأت ایزمئو، مرمت های دوره ای و اضطراری توسط سازمان میراث فرهنگی، مستندسازی سه بعدی و اسکن لیزر، مطالعات، مستندسازی ها، طرح های مرمت و مرمت های علمی توسط اداره کل میراث فرهنگی اصفهان (حمزوی، ۱۳۸۶). امید است پژوهشگران ایرانی بر بخش های مختلف این بنای ارزشمند، تحقیقات جامعی انجام داده و نتایج آن را منتشر نمایند.

۲. شهر پیربکران

بقعه تاریخی پیربکران « شماره ثبت ۱۰۱، تاریخ ثبت ۱۵/۱۰/۱۳۱۰ » (پازوکی، ۱۳۸۴) در شهری با همین نام در فاصله سی کیلومتری جنوب غربی اصفهان واقع شده است (ت. ۱). منطقه در دشتی هموار با شیب بسیار ملایم قرار گرفته و کوه ایران کوه در شمال غرب، کوه ابوموسی در مرکز و زاینده رود در غرب این منطقه قرار دارد (حمزوی، ۱۳۹۱: ۱۳). قدیمی ترین اثر تاریخی در پیربکران قطعه سنگ سیاهی است که از زیر خاک بیرون آورده شده و به منزله لنگه دری بوده به ابعاد ۹۵×۷۵ سانتی متر و دارای ۱۱ سطر به خط عبری مربوط به ۸۶۷ سال قبل می باشد. البته باید اضافه کرد به ادعای مؤلف تاریخ یهود، منطقه لنجان و مخصوصاً پیربکران از دوران قبل از اسلام یکی از مراکز بزرگ یهودی نشین بوده و آثار تاریخی آن را به شوشندخت ملکه یزدگرد اول که خود یهودی بوده نسبت می دهند (جیب لوی، ۱۳۳۴) (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۶۳-۸۶۵). علی اصغر مصطفوی مهاجرت یهودیان را به ایران از اوایل حکومت هخامنشی می داند که در قرون بعدی تا اصفهان و ناحیه لنجان پیش رفتند. (مصطفوی، ۱۳۶۹: ۲۹) وجه تسمیه شهر پیربکران به پیدایش آرامگاه و بقعه پیربکران که متعلق به قرن ۸ هجری و از دوران سلطان اولجایتو است، بر می گردد. شهر پیربکران از نمونه شهرهایی است که بافت قدیم خود را چندان حفظ نکرده و دست خوش تغییرات و ساخت و سازهای جدید بوده است. اولین و قدیمی ترین محله در این شهر، محله پیر می باشد که اطراف آن باغ و زمین کشاورزی بوده است.

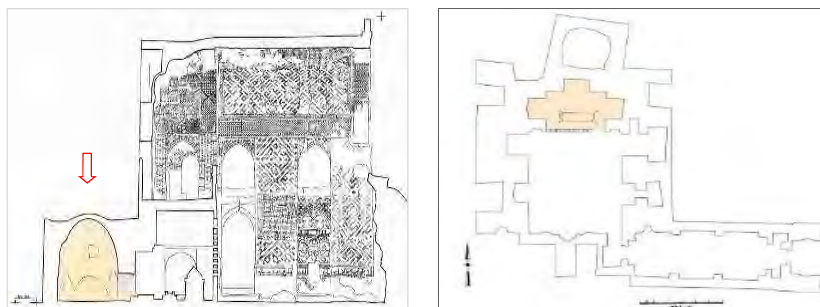
تصویر ۱: نمایی از شهر پیربکران و بنای تاریخی آن

۳. نگاهی گذرا به تاریخ ساخت این بنا و آرایه‌های آن

پژوهشگران زیادی به این منطقه سفر نموده و این بنا را از نزدیک دیده‌اند که برخی از ایشان در مورد آن توضیحاتی داده‌اند که به چند مورد آن اشاره می‌شود: «هنگامی که پیربکران در سیزدهم ربیع‌الاول سال ۷۰۳ هـ ق درگذشت، او را در ایوانی که در آن تدریس می‌کرد به خاک سپردند» (گذار، ۱۳۷۵: ۲۱۸). «بنای بقعه پیربکران به ایوان کسری مشابَهت دارد و معلوم می‌گردد هنوز در آن زمان از سبک دوره ساسانیان پیروی می‌کرده‌اند» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۵۰). «محمد ابن بکران که معاصر با سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) بوده، از مشایخ و مدرسین و زهاد مشهور این ناحیه در نیمه دوم قرن هفتم هجری بوده و در محل فعلی به خاک سپرده شده است» (عقابی، ۱۳۷۶: ۲۲). بقعه پیربکران در نزدیکی اصفهان نمونه گویایی از بناهای تک‌ایوانی یادآور طاق کسری است. آرایش مفصل آن شامل کاشی ظریف و گچ‌بری پرمایه است. (پوپ، ۱۳۸۸: ۱۸۳)

در منابع تاریخی، مانند معماری اسلامی ایران در دوره‌ی ایلخانی و آثار ایران، ساخت این بنا را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: ابتدا فضای چله‌خانه (ت. ۲) و آرامگاه پیربکران (ت. ۳)، سپس ایوان بنا که دارای سقف بلند و در اطراف آن ایوان چها و غلام‌گردش‌ها قرار دارد و در نهایت، سردر و رواق بقعه که از کوچه مجاور آن به صحن بقعه منتهی می‌گردد (هنر فر، ۱۳۵۰: ۲۵۳. گذار، ۱۳۷۵). البته قابل ذکر است که از نظر نگارنده، بخش چله‌خانه قبل‌تر از دیگر قسمت‌ها ساخته شده است و هم‌زمان با ساخت اتاق مقبره نبوده.

هسته اولیه بنا اتاقی کوچک و محقر با سقف گنبدی است، قاعده اتاق مربع شکل بوده و هر ضلع آن دارای ابعادی معادل $4/3$ متر می‌باشد. گوشه‌سازی به منظور تبدیل فضای مربع شکل به سقف گرد گنبدی از ارتفاع پایین و تقریباً هم‌سطح زمین آغاز شده است از این رو ارتفاع طاق سقف کوتاه و کمتر از ۴ متر است. خصوصیات مزبور باعث گشته تا تعیین دوره ساخت میسر نباشد.

تصویر ۲: موقعیت چله‌خانه نسبت به اتاق مقبره و ایوان اصلی

تصویر ۳: موقعیت اتاق مقبره نسبت به ایوان اصلی و چله‌خانه

۳-۱. کتیبه‌های تاریخی بنا: کتیبه را در لغت به دسته‌ای از سپاه لشکر یا رمه اسپان معنا کرده‌اند اما در اصل به معنای نوشته و کتابت بوده است که الف آن به ی تبدیل شده است و در اصطلاح معماری به نوشته یا نقوشی گفته می‌شود که بر اجزای بنا مانند سنگ و مصالح تاریخی از جمله آجر، چوب، کاشی و گچ نوشته می‌شود و عموماً محل نگارش آن‌ها در بنا در حاشیه دور سردر عمارت‌ها یا دیوار مساجد، مقبره‌ها یا بقاع متبرک می‌باشد (دانش یزدی، ۱۳۸۷: ۵). آن‌ها حاوی اطلاعاتی هستند که در انتقال افکار و اندیشه از نسلی به نسل دیگر نقش بسزایی دارند (خانی‌پور، ۱۳۸۳: ۱۶۰) و از کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می‌آیند که موضوع این کتیبه‌ها در دوره اسلامی می‌تواند آیه‌های قرآن، و ادعیه و احادیث و نام ائمه و مدح و ثنای بانیان بناها و اشعار حکیمانه فارسی و عربی با درون مایه مذهبی و فرمان‌های تاریخی و تاریخ ساخت اثر و ... باشد (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۸). تحلیل این نوشته‌های ارزشمند تاریخی می‌تواند رمزگشای مسائل مبهم تاریخ باشد.

کتیبه‌های متعدد و گوناگون از کتیبه‌های گچی، کاشی تا کتیبه‌های سنگی به شیوه‌های گوناگون و متفاوتی در بنا اجرا شده است که به چهار مورد آن (سه کتیبه گچی و یک کتیبه سنگی) اشاره می‌شود:

- کتیبه گچ‌بری انتهای راهرو ورودی (۷۰۳ ه ق): «هذه العمارة المبارک الشیخ المشایخ المسلمین محمد بن بکران فی ثلث و سبعمائه» (هنر فر، ۱۳۵۰: ۲۵۴).

- کتیبه گچ‌بری انتهای اتاق مقبره (۷۰۳ ه ق): کتیبه بزرگ‌تر - مادر - با خط ثلث شامل عبارت: «هذه الروضة المقدس الشیخ المشایخ المسلمین قدوه ارباب المحققین محیی معالم الشریعه کاشف الاسرار الحقیقه واقف باثار الالوهیه حجه الحق علی الخلق محمد بن بکران نور الله قبره فی سنه ثلث و سبعمائه» و متن کتیبه‌ی کوچک‌تر به خط کوفی: «بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم مالک یوم الدین ایاک نعبد و ایاک نستعین اهدنا» می‌باشد. (ت. ۴)

یکی از زیباترین گچ‌بری‌های این بنا کتیبه انتهای اتاق مقبره است که نشان‌دهنده هنر دوره ایلخانی است. در این دوره روند هنر گچ‌بری به سرحد کمال مطلوب رسید. از میان آثار به‌جا مانده از این دوران می‌توان به محراب ارزشمند پیربکران اشاره کرد. (زمرشیدی، ۱۳۸۴: ۷۲ و ۷۳)

- کتیبه حجاری وجه غربی سنگ قبر (۷۰۳ ه ق): «هذه الروضة المقدسه المبارک لشیخ المشایخ المسلمین قدوه ارباب المحققین محی معالم الشریعه مطیم معالم الطریقه کاشف اسرار الحقیقه حجه الحق علی الخلق هادی الخلق الی الحق العارف باسرار الربوبیه الواقف باثار الالوهیه محمد بن بکران جعلها الله روضه من ریاض الجنه له فی الیله الیلیا عاشر شهر ربیع الاول سنه ثلث و سبعمئه عمل سراج» (ت. ۵)

تصویر ۴: کتیبه گچی طلاکاری شده مادر و بچه به خط ثلث و کوفی، ضلع شمالی اتاق مقبره

- کتیبه گچبری داخل ایوانچه ضلع شرقی ایوان (۷۱۲ ه ق): « هذه الصفة المباركة الشيخ المشايخ المسلمين قدوه ارباب المحققين محمد بن بکران قدس الله روح العزيز سنة اثني عشر و سبعمائه» (ت. ۶)

ت. ۵: کتیبه حجاری وجه غربی سنگ قبر، ۷۰۳ ه.ق

ت. ۶: کتیبه گچی تاریخ دار در ضلع شرقی ایوان اصلی بنا

اتاق مقبره درواقع فضایی است بین چله‌خانه و صحن یا ایوان اصلی بنا که دو قبر در آن قرار دارد. (شکل ۹) در سه قسمت شرقی، غربی و شمالی آن، ایوانچه‌هایی تعبیه شده که هرکدام دارای آرایه‌هایی است و بخش جنوبی اتاق توسط دیوار مشبک مسدود شده.

آرامگاه و مدفن پیربکران در ضلع شمالی بقعه واقع و به اتاقک گنبد داری که مقدم بر آن قرار گرفته تکیه زده است و با طاق محفوظی که در زمان صاحب قبر محل تدریس او بوده، اتصال دارد و اطراف آن با آرایه‌های گچی و کاشی‌کاری تزئین شده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۵۰. گدار و دیگران، ۱۳۷۱: ۲۱۷. هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۶۰-۲۶۱). درمورد زمان ساخت و همچنین کاربری آن، ویلبر با تردید اظهار نظر می‌کند: ظاهراً شیخ بکران، که مدرسی معزز و حکیم و صوفی بود، نقطه‌ای را برای دیدار و تدریس شاگردان خود انتخاب کرده بود که مجاور اتاق گنبد فعلی است. (ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۳۲) یعنی زمانی که ایوان ساخته نشده بوده، پیر در اتاقک جلوی چله‌خانه به تدریس می‌پرداخته که در حال حاضر اتاق مقبره است. مسدود کردن فضای باز این اتاق با دیوار مشبک، نام‌گذاری اتاق مقبره را برای این فضا پر معنی ساخت. سنگ قبر متناسب با شأن و منزلتش ساخته شده و به زیبایی حجاری گردید. آرایه‌های درونی اتاق دگرگون شده و کتیبه‌هایی به فضا اضافه گردیدند. تقدس ایجاد گشته، زمینه لازم برای دفن یکی دیگر از بزرگان - از نام وی نشانی در دست نیست و گویا یکی از شاگردان بزرگ شیخ بوده است - را فراهم ساخته و سنگ مزار دیگری با حجاری مفصل بر مزار دوم قرار گرفته است.

۲-۳: آرایه‌های دیواره شمالی: در انتهای شمالی اتاق طاقی با قوس کلیل به متابعت از قوس سقف اتاق قرار گرفته است. «در شیوه آذری دگرگونی‌هایی در نیارش ساختمان رخ داد. در دوره نخست آن که زمان آمیختگی شیوه‌های پیشین با معماری بومی آذربایجان بود، از چفت کلیل آذری که در آن سرزمین روایی بود بهره‌گیری شد. این چفت در همه جای ایران به همین نام به کار رفت» (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۲۱۷).

دیواره‌های اطراف آن - وجوه شمالی، شرقی و غربی - از کاشی معقلی با طرح هشت و چلیپای فیروزه ای و لاجورد پوشیده شده است. در ارتفاع ۱۰۳ سانتی متری از کف آثاری از ۱۵ عدد کاشی خشتی مربع شکل به ابعاد حدودی ۲۴ در ۲۴ سانتی متر بر ملات گچ دیده می‌شود که متأسفانه در حال حاضر اثری از آن‌ها نیست. تمامی سطح زیر قوس کلیل در این بخش از لبه کاشی‌های مربع شکل تا نوک قوس با آرایه توپی ته‌آجری (نقوش مهری) تزئین یافته است. کلمه محمد طرح کلی نقوش مهری مورد استفاده در این بخش می‌باشد. سطح نقوش مهری را با رنگ سفید رنگ‌آمیزی کرده‌اند (ت. ۷).

تصویر ۷: آرایه‌های ضلع شمالی اتاق مقبره

بالای دیواره‌ی روبه‌رو و روی ردیف کاشی‌های مربع‌شکل، آرایه گچی زیبایی وجود دارد. حاشیه‌ای از نقوش گیس‌باف دور آن را تزئین کرده و طرح داخلی قرینه بوده و از نقوش گیاهی منحنی‌شکل تشکیل شده است. سطح نقوش با زاویه کمی به طرف داخل پخ داده شده و جلوه‌ای خاص را متجلی می‌سازد. در عصر ایلخانی شیوه‌ها و ابعاد کاربرد آرایه گچ‌بری به سرحد کمال مطلوب خود می‌رسد به گونه‌ای که با وجود ابداعاتی که در دوره‌های بعد پدید می‌آید این هنر هرگز به شکوه خود در عهد ایلخانی نمی‌رسد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸ : ۱۷۳).

لچکی‌های دو طرف قوس کلیل دارای گچ‌بری ظریف با تزئین لانه زنبوری بوده، سطح برخی نقوش سفید و زمینه آبی‌رنگ است. در میان گچ‌بری‌های هر طرف، شمسه‌کاشی کاری شده مدوری دیده می‌شود. کاشی‌های مورد استفاده فیروزه‌ای و لاجوردند و از طرح‌های هندسی شش‌کند، ستاره‌ی شش‌تند و طبل استفاده گردیده است. از میان کاشی‌های مورد استفاده در شمسه‌ها تنها سه عدد باقی مانده و بقیه مفقود گشته‌اند.

بخش عمده‌ای از دیواره شمالی اتاق مقبره، به‌خصوص زیر قوس را کتیبه‌ای گچی پوشانده که به دلایل مختلفی خاص، در بین دیگر کتیبه‌های بنا ویژه گشته است. دو کتیبه به خط ثلث و کوفی به شیوه مادر و بچه در سه ردیف اجرا گشته‌اند (ت. ۴).

سطح کتیبه کوفی و نقوش تزئینی و کتیبه ثلث (کلیه سطوح برجسته) با لایه نازکی از ورق طلا پوشیده شده که کتیبه گچی کوفی با رنگ قرمز، قلم‌گیری شده است (حمزوی، ۱۳۹۱ : ۱۳۲).

قلم‌گیری قرمز باعث اختلاف بین دو کتیبه شده است و زمینه خالی با رنگ آبی رنگ‌آمیزی شده. این کتیبه گچی تنها نمونه طلاکاری شده این بنا است که نسبتاً سالم باقی مانده و از ارزش هنری، تاریخی و فنی بالایی برخوردار است. قسمت زیر کتیبه حاشیه‌ای کاشی کاری شده وجود دارد که از ترکیب کاشی‌هایی به شکل شش‌تند و کاشی‌های دایره‌شکل ایجاد شده و در ارتفاع ۲۶۶ سانتی متر از کف اتاق روی سه دیواره شمالی و شرقی و غربی دور می‌زند.

فواصل بین کاشی‌ها در این حاشیه با گچ بری تزئین گشته است. بخش زیادی از کاشی‌ها ریخته و فقط قطعات دایره‌شکل با رنگ لاجورد تیره باقی مانده است. عدم وجود حتی یک عدد از کاشی‌های شش‌تند، نشان ارزشمندی این کاشی‌ها و دلیل سرقت آن‌ها بوده است. در دو طرف ایوانچه، سطح دیواره از کف اتاق تا زیر نوار حاشیه‌ای کاشی کاری شده با طرح شش‌تند و دایره، نمای دیواره با طرح هشت و چلیپا کاشی کاری شده است. البته بخش زیادی از ازاره سمت چپ ریخته است. زیر حاشیه کاشی دایره و شش‌تند، یک ردیف کاشی خشت مربع‌شکل وجود داشته که اکنون فقط اثر آن‌ها روی ملات چسباننده مشخص است.

۳-۳: آرایه‌های جبهه غربی اتاق مقبره: دیوار غربی اتاق مقبره دارای طاقی فرورفته با قوس کلیل است. لچکی‌های دو طرف قوس همچون لچکی‌های ایوانچه شمالی این اتاق دارای گچ‌بری با نقوش اسلیمی، تزئینات لانه زنبوری و شمشه‌های کاشی کاری مشابه هستند. شمشه‌های این بخش در مقایسه با دیگر شمشه‌ها از اوضاع بهتری برخوردارند.

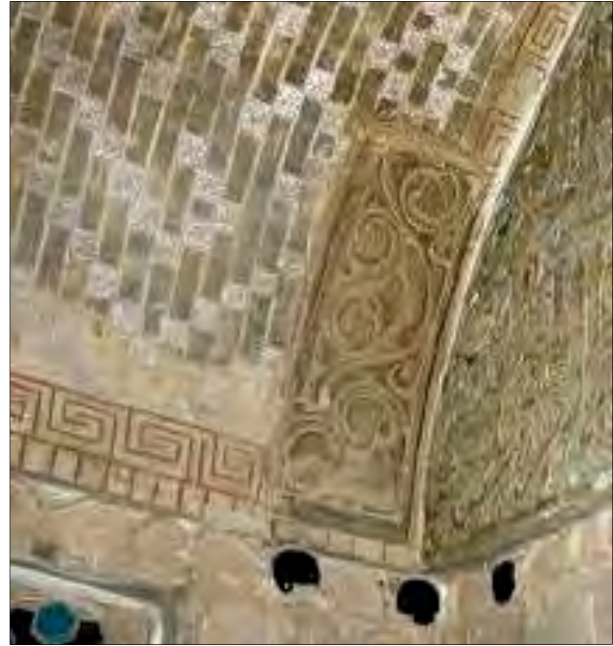
زمینه آرایه‌های گچی با رنگ آبی نقاشی شده و سطح روی گچ‌بری‌ها دارای رنگ سفید است. وجوه سه‌گانه داخلی همچون دو قسمت مشابه در دیوارهای شمالی و شرقی دارای ازاره کاشی کاری شده با کاشی‌های اختر و چلیپای لاجورد و فیروزه‌ای می‌باشد، نکته قابل تأمل درباره این کاشی‌ها ابعاد بزرگ‌تر آن‌ها به نسبت قسمت‌های مشابه است. ابعاد این کاشی‌ها مشابه کاشی‌های اختر زرین‌فام در طاق‌نماهای ردیف دوم جبهه شمالی بوده و با توجه به مفقود شدن همه کاشی‌ها احتمال زرین‌فام بودن آن‌ها قوی به نظر می‌رسد. (حمزوی، ۱۳۹۱: ۱۳۴)

ردیف کاشی‌های خشتی تا کناره سمت راست دریاچه کوچک انتهای ایوانچه ادامه یافته است. کتیبه‌ی نیمه کاره‌ای بالای دریاچه وجود دارد که خود شاهدهی از فن اجرای کتیبه‌های خط کوفی بنایی با این تکنیک است. این کتیبه گچی تا مرحله رنگ‌گذاری و مشخص کردن مربع‌های کتیبه اجرا پیش رفته و درنهایت ناتمام رها شده که جهت مشخص نمودن قسمت‌های مورد نظر، از رنگ قرمز اخرا استفاده شده است. لازم به ذکر است که در دیگر قسمت‌های بنا، جهت علامت‌گذاری آرایه‌ها به هنگام ساخت و اجرای آن، از همین رنگ استفاده شده است.

آرایه‌های توبی ته‌آجری سطوح گچی زیر قوس را پوشانده‌اند و با رنگ سفید برجسته‌نمایی شده‌اند. دیواره‌های کناری ایوانچه با کاشی‌های معمول هشت و چلیپا تزئین شده که با بقیه دیواره‌ها هماهنگ می‌باشد. ردیف کاشی خشتی بالای ایوانچه‌ها در این دیواره نیز وجود دارد که البته فقط اثر آن بر ملات گچ باقی ست. تزئینات زیر طاق کلیل اتاق آرامگاه به نقوش موسوم به مهری شامل عبارت «محمد و علی» محدود می‌شود.

سقف دریاچه یا پنجره انتهایی تیرپوش چوبی است که توسط سوسک‌های چوب‌خوار و زنبورهای حفار آسیب دیده است. بر لبه سمت چپ و گوشه طاق اتاق، شروع یک گچ‌بری دیده می‌شود که بعد از حدود یک متر ناتمام رها شده، شواهد بصری گویای الحاق شدن این گچ‌بری بر بدنه اصلی است (ت. ۸).

۳-۴: آرایه‌های جبهه شرقی: وجه شرقی اتاق مقبره که به قرینه دیوار روبه‌رو (وجه غربی) ساخته شده دارای اجزای مشابهی است (ت. ۹). آنچه که این بخش را از دیگر وجوه متمایز ساخته، انبوه یادگاری‌هایی است که برخی به سبب پرداخت بیشتر، به کتیبه‌های خطاطی شده می‌مانند.^۱

تصویر ۸: آرایه گچی ناتمام ضلع غربی اتاق مقبره

تصویر ۹: آرایه‌های ضلع شرقی اتاق مقبره

قوس ایوانچه کلید بوده و تمامی زیر قوس پوشیده از آرایه‌های گچی با نقوش موسوم به مهری است. کف ایوانچه، اندکی از کف اتاق بالاتر است و با آجرهایی به ابعاد 30×30 سانتی‌متر فرش شده، از این کف فرش تا ارتفاع ۱۰۰ سانتی‌متری، دیواره‌ها از کاشی معقلی با طرح شش و طبل به رنگ‌های لاجورد و فیروزه‌ای پوشیده شده که بخش‌هایی از آن ریخته است.

آثار کاشی‌های خشتی مربع‌شکل که در ایوانچه جبهه شمالی وجود داشت، در این بخش نیز دیده می‌شود متأسفانه در این قسمت نیز تمامی کاشی‌ها مفقود شده‌اند و فقط یک نوار باریک کاشی لاجورد باقی مانده است.

در انتهای ایوانچه و بالای ردیف کاشی‌های خشتی، کتیبه‌ای گچی با خط کوفی بنایی وجود دارد که متن «سبحان الله و الحمد لله و لاله الا الله و الله اکبر و لاحول و لا قوه الا به الله العلی العظیم» را می‌توان بر آن دید. روش اجرای این کتیبه مانند کتیبه‌ی ناتمام در دیوار غربی است؛ ابتدا سطح دیوار را با خط‌کشی، شطرنجی کرده سپس مربع‌هایی که باید متن کتیبه را بسازند با رنگ قرمز علامت‌گذاری کرده‌اند، آنگاه مربع‌های اضافه را تراش داده و زمینه‌ی کار را فرو برده‌اند، در آخر زمینه‌ی فرورفته را با قرمز رنگ آمیزی کرده‌اند. در بخش‌های مختلف این بنا جهت نمایان ساختن بیشتر آرایه‌ها و همچنین وحدت و یکپارچگی بخشیدن به آرایه‌های مختلف معماری از قبیل کاشی‌کاری، گچ‌بری، نقاشی و ... استفاده از رنگ، جایگاه ویژه‌ای دارد. تکنیک استفاده از رنگ برای مشخص کردن عناصر ساختمانی یا تزئینی به‌منظور تاکید بر برخی قسمت‌های ساختمان یا تزئین به‌صورت یک ویژگی همیشگی معماری اسلامی باقی مانده است (هیل، ۱۳۷۵: ۱۰۵).

پشت‌بغل‌ها یا لچکی‌های دو طرف قوس کلید بالای طاق مورد بحث همانند دو بخش مشابه در دیواره‌های شمالی و غربی با گچ‌بری و شمشه‌های کاشی‌کاری شده زینت یافته و خوشبختانه از وضعیت بهتری برخوردارند.

زمینه گود گچ‌بری آبی، سطح نقوش سفید و کاشی‌های داخل شمشه فیروزه‌ای و لاجوردند. نقوش در دو طرف قرینه بوده و اسلیمی‌ها با نقوش ظریف لانه زنبوری پوشانده شده‌اند. ازاره‌های دیواره‌های کناری ایوانچه نیز با ارتفاع معمول و همچون دیگر بخش‌ها با کاشی اختر و چلیپا پوشانده شده‌اند. ردیفی از کاشی‌های خشتی مربع‌شکل بالای ازاره قرار

می‌گرفته که اکنون تنها جای خالی آن باقی مانده است. حاشیه کاشی‌کاری مرکب از کاشی‌های گرد لاجورد و شش‌تندی که همگی مفقود شده‌اند به‌همراه گچ‌بری فضاهای مابین، فصل جداکننده سطوح کاشی‌کاری پایین و سطوح گچ‌اندود بالا و مزین به نقوش مهری است. سقف اتاق مقبره با آرایه‌های گچی توپی‌ته‌آجری به‌صورت منظم تزئین شده است که پس از اتمام آن، رنگ سفید روی آن اجرا شده است.

۴- کتیبه پنهان در اتاق مقبره

کتیبه‌گچی مادر و بچه‌ضلع شمالی اتاق مقبره در سال ۷۰۳ ه.ق اجرا شده است (ت. ۴). تکنیک اجرای آن به صورت آرایه‌گچی برجسته است و سطح رویی آن طلاکاری شده.

ترک بزرگ سازه‌ای سقف از میانه این کتیبه نیز می‌گذرد و در ادامه مسیر به سمت پایین از قوس درگاه چله‌خانه نیز عبور می‌کند. ترک ایجاد شده بر کتیبه باعث کشف آرایه‌های گچی و کتیبه‌ای از جنس کاشی‌گردید (ت. ۱۰) که به نظر می‌رسد مربوط به دوره‌اول تزئینات این بنا (زمانی که محمد بن بکران در قید حیات بوده) باشد. این کتیبه قبل از وفات شیخ اجرا شده بوده که با مرگ وی و اجرای کتیبه‌گچی تاریخ‌دار، این بخش به‌طور کامل پوشانده شده است.

با توجه به بررسی‌های میدانی انجام گرفته و شواهد موجود، به نظر می‌رسد کتیبه کاشی‌کاری به خط ثلث بوده (مانند بیشتر کتیبه‌های گچی موجود در بنا) که تک‌رنگ است. استفاده از کاشی فیروزه‌ای رنگ، زیبایی خاصی به کتیبه داده. و تکنیک اجرای کتیبه کاشی‌کاری، معرق بوده که زمینه آن به‌وسیله آرایه‌های گچی تزئین شده است. نمونه این کتیبه در ایوان مسجد جامع اشترجان اجرا شده بوده که در حال حاضر بخش اندکی از آن باقی است.

یکی از گونه‌های آمود، کاشی تراش یا معرق است که تا پیش از شیوه‌آذری، کمتر به‌کار رفته است (پیرنیا، ۱۳۹۰ :

۲۲۲) و شکل کامل شده کاشی معرق را باید از قرون هشتم به بعد دانست (بزرگمهری، ۱۳۸۹ : ۱۰۴)

برای نشان دادن زیبایی اثر و ظرافت بیشتر آن، لبه‌های کاشی معرق به قطر حدوداً ۵ میلی‌متر با گچ اجرا شده که ادامه تزئینات گچی است. مرز مشترک کاشی و گچ، رنگ قرمز به‌صورت قلم‌گیری (دورگیری) اجرا شده است. همچنین شواهدی از ورق طلا روی کاشی فیروزه‌ای رنگ موجود است. (ت. ۱۱) به نظر می‌رسد در زمان اجرای کتیبه، سطح کاشی فیروزه‌ای رنگ به صورت کامل طلاکاری شده است.

تصویر ۱۰: نمایان شدن بخشی از کتیبه کاشی معرق

تصویر ۱۱: دورگیری قرمز لبه کاشی و طلاکاری

تزئینات گچی زمینه کار از نظر برجستگی در دو لایه اجرا شده که لایه اول، هم‌سطح کتیبه کاشی‌کاری بوده و لایه دوم کمی پایین‌تر است (ضخامت گچ در این قسمت کم‌تر است).

روی تزئینات گچی شواهدی از رنگ آبی به چشم می‌خورد. (ت. ۱۲) ایرانیان در فن استفاده از خط به‌عنوان هنر برای کاربرد در تزئین بناها، اضافه بر کتابت، نقوش دیگری از گیاهان را نیز به‌کار می‌برند (یاوری، ۱۳۹۰: ۷۴).

ت. ۱۲: آرایه‌های گچی زمینه کتیبه کاشی کاری

۵. نتیجه

اهمیت بنای تاریخی پیربکران و تزئینات ارزشمندش با توجه به فقدان اطلاعات تخصصی مرتبط نشان از لزوم شناخت بناهای این چینی از منظر ساختار کالبدی و آرایه‌های معماری این دوره است، و بایست بیش از پیش آنگونه که شایسته است مورد توجه و عنایت هنر دوستان و پژوهشگران قرار گیرند.

۶. پی‌نوشت

۱- یادگار نوشته‌های موجود در بقعه پیربکران از نظر تاریخی، ادبی، عرفانی در حال مطالعه و بررسی است که نتیجه آن در آینده منتشر خواهد شد.

۷. منابع و مآخذ

اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابر (۱۳۸۷)، «هنر و معماری اسلامی (۱)» ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت.
اقبال، عباس (۱۳۶۴)، «تاریخ مغول» تهران؛ امیرکبیر.
بزرگمهری، زهره و آناهیتا خدادادی (۱۳۹۰)، «آمودهای ایرانی (شناخت، آسیب‌شناسی و مرمت)». تهران، سروش دانش.
پازوکی، ناصر و عبدالکریم شادمهر (۱۳۸۴) «آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی» تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
پوپ، آرتور (۱۳۵۵)، «هنر ایران در گذشته و آینده» ترجمه عیسی صدیق؛ تهران؛ مدرسه عالی خدمات جهانگردی.
پوپ، آرتور (۱۳۸۸)، «معماری ایران» ترجمه غلام حسین صدیقی افشار، تهران، نشر اختران، چاپ هشتم.
پیرنیا؛ محمد کریم (۱۳۹۰)، «سبک‌شناسی معماری ایرانی» تهران، سروش دانش، چاپ دهم.
حمزوی، یاسر (۱۳۸۶)، «گزارش عملیات حفاظت و مرمت بقعه پیربکران» اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.

-حمزوی، یاسر (۱۳۸۸)، «مستندنگاری و حفاظت تزئینات معماری مقبره پیربکران» میراث ملی، فصلنامه تخصصی میراث فرهنگی، ویژه مجموعه گزارش‌های دومین همایش نقد مرمت، سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.

حمزوی، یاسر و حسام اصلانی (۱۳۹۱)، «آرایه‌های معماری بقعه پیربکران» اصفهان، گلدسته.

خانی پور، رضا (۱۳۸۳)، «کتیبه و کتیبه نگاری» کتاب ماه هنر، شماره ۷۷: ۱۶۴-۱۶۰

دانش یزدی، فاطمه (۱۳۸۷)، «کتیبه‌های اسلامی شهر یزد»، تهران: سبحان نور.

رفیعی مهر آبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، «آثار ملی اصفهان» انجمن آثار ملی؛ تهران.

زمرشیدی، حسین (۱۳۸۴)، «معماری ایران - مصالح شناسی سنتی» تهران، زمرد.

شایسته فر، مهناز (۱۳۸۰)، «کتیبه‌های اسلامی» کتاب ماه هنر، شماره ۳۱: ۶۸-۷۳

گذار، آندره (۱۳۷۵)، «آثار ایران»، ترجمه ابو الحسن سرو قد مقدم؛ آستان قدس رضوی؛ چاپ سوم.

لوی، جیب (۱۳۳۴)، «تاریخ یهود ایران» طهران، کتاب فروشی یهود ابروخیم.

مصطفوی، علی اصغر (۱۳۶۹)، «ایرانیان یهودی» انتشارات بامداد.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۸)، «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی - تزئینات معماری» تهران، سمت، چاپ دوم.

مهریار، محمد (۱۳۸۲)، «فرهنگ جامع نام‌ها و آبادی‌های کهن اصفهان» فرهنگ مردم؛ چاپ اول.

ویلبر، دونالد (۱۳۴۶)، «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی» ترجمه عبدا... فریار؛ بنگاه ترجمه و نشر کتاب با

همکاری فنی موسسه انتشارات فرانکلین.

هنر فر، لطف الله (۱۳۵۰)، «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» تهران، چاپ خانه زیبا، چاپ دوم.

هیل، درک و گرابر اولک (۱۳۷۵)، «معماری و تزئینات اسلامی» برگردان مهرداد وحدتی دانشمند، تهران، انتشارات

علمی و فرهنگی.

یاوری، حسین و سارا حکاک باشی (۱۳۹۰)، «سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران» تهران، توتیا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی